

УДК 355.235 "...XIX"

*Вадим Задунайський
(Донецьк)***КОЗАЦЬКІ УЧБОВІ ЗБОРИ ПОЧАТКУ ХХст. — ЦЕНТРИ
ВИШКОЛУ З КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ТА БОЙОВОГО
МИСТЕЦТВА**

Історія українського війська складається з багатьох виявів військовості, і не лише у вигляді повноцінних Збройних Сил України. Тривалий час українці були позбавлені державності, але і тоді продовжували творити власну історію, у тому числі і військову. Особливо важливим і показовим це є стосовно козацьких формувань, котрі діяли як під польськими, так і російськими прапорами, зберігаючи і вдосконалюючи власні військові традиції. На жаль, не всі періоди життєдіяльності козацького стану є належним чином досліджені вітчизняними науковцями. Особливо це стосується часів після ліквідації Слобідських, Гетьманських та Запорізьких козацьких формувань наприкінці XVIII ст. і до революційної доби 1917-1920 рр. Наслідком цього стала ситуація, коли в українському суспільстві побутує уявлення про те, що попри спорадичні нетривалі спроби відновити українські козацькі структури у I-й половині XIX ст., цей рух остаточно занепав і зійшов з історичної арени.

Проте українська козацька спадщина не була втрачена, а українські козаки продовжували діяти, хоча і за межами попередніх регіонів свого перебування. Мова йде про той факт, що Кубанське Козацьке Військо виникло на основі Чорноморського Козацького Війська¹. Завдяки цьому, більшість Кубанських козаків була українського походження і в межах нового формування продовжувала зберігати і вдосконалювати українські військово-козацькі традиції, звичаї та навички. Хоча і меншою мірою, але козаки українського походження опинились у складі Донського та Терського козацтва, де також зберігалась відповідна спадщина. Такий стан речей дає підстави для ґрунтовного дослідження українського козацького руху на Кубані та суміжних регіонах, заселених козаками українського походження.

Отже, вивчення українського козацького руху протягом XIX – поч. ХХ ст. має здійснюватись і через дослідження його виявів у вигляді Кубанського Козацького Війська (частково серед донських і терських козаків).

На початку ХХ ст. Російська імперія приділяла значну увагу бездатності власної армії. У цьому контексті розглядався і бойовий вишкіл козацького стану, що суттєво відрізнявся від решти населення своєю традиційною військовою налаштованістю. Одними з найважливіших складових козацької спадщини у цей час, як і раніше, є військовий вишкіл та традиційне козацьке бойове мистецтво. Ці ознаки і були основою для визначення козацького стану в якості військового. В Російській імперії такий підхід було не лише збережено, але і чітко підтверджено відповідними законами та нормативними актами, що визначали устрій та засади функціонування козацтва.

Зрозумілим є те, що царат намагався уодноманітнити та максимально підпорядкувати своїй владі козацький стан. Поряд із цим, маємо зазначити і те, що ті особливості козацького способу життя і військового вишколу та мистецтва, зафіксовані російськими нормативними актами, зайвий раз підкреслюють силу традиційної військової спадщини козацтва.

Дослідження цих аспектів історії української козащини сприятиме не лише розумінню повноти і тяглості, але і дасть підстави визначити тенденції розвитку військово-козацької спільноти за нових часів, що були, певною мірою, передумовою спроб козацького відродження в Україні за часів революції 1917-1920 рр.²

Поряд із цим, тяглість українських військових традицій і реальний зміст козацького бойового мистецтва, що фіксується на поч. ХХ ст., є не лише історичним набутком, але і реальною засадою для сучасного козацького відродження, яке має відтворювати домінуючі ознаки дійсної козацько-лицарської військової спадщини.

Дуже важливе значення у визначенні рівня козацького бойового мистецтва та відповідного військового вишколу на той час відігравали щорічні козацькі таборові збори, що здійснювались згідно чітких настанов та розпоряджень вищого козацького військового керівництва відповідного війська під контролем військового керівництва Російської імперії.

Важливість дослідження козацьких учбових таборів обумовлена ще й тим, що в них не лише відбувалась підготовка козаків до строкової військової служби, але і підтримувався загальний рівень козацького бойового мистецтва і вишколу пільгових черг після обов'язкової служби у стройових частинах. Окрім цього, у цих таборах отримували військові навички ті козаки, що через обставини звільнялись від служби у стройових полках.

Отже, дослідження основ військового вишколу та загального рівня козацького бойового мистецтва, що здійснювалось під час щорічних

козацьких таборових зброїв, є досить важливим у контексті дослідження військової спадщини українського козацтва на початку ХХ ст.

На жаль, історична наука поки ще не приділила належної уваги питанню військового вишколу та бойового мистецтва українських козаків початку ХХ ст.

Зарубіжна історіографія в особі російських істориків намагається всіляко уникати самого визначення “українська козацька спадщина” щодо Кубанського, тим більше Донського і Терського Козацьких Військ. Поряд із цим, головну увагу приділяють виданню документів і матеріалів, або загально-історичним описам життєдіяльності козацької верстви чи окремих козацьких військ, залишаючи поза увагою козацький військовий вишкіл та бойове мистецтво³.

Зарубіжна українська історіографія не досліджує військово-мистецький рівень українського козацького руху на початку ХХ ст., а тільки з початком революції 1917-1920 рр.⁴

Стосовно вітчизняної історіографії, слід наголосити: вона поки що стоїть осторонь від зазначеної проблематики, досліджуючи загально-політичні вияви українського руху на початку ХХ ст.⁵

Питання козацького бойового мистецтва підіймають представники новітнього відродження українських бойових мистецтв, але без належної джерельної бази і головним чином за Козацької доби⁶.

Автор цієї статті досліджує проблему козацької військово-мистецької спадщини, але поки що не розглянув питання козацького військового вишколу у відповідних таборах на початку ХХ ст.⁷

Такий стан речей і обумовив появу даної спроби розглянути військовий вишкіл та початковий загальний рівень козацького бойового мистецтва, що формувався і підтримувався системою козацького військово-таборового вишколу.

Метою статті є повноцінне дослідження козацького військового вишколу у системі щорічних учбових таборів та визначення основних параметрів традиційного козацького бойового мистецтва, що підтримувалось і зберігалось у середовищі служилих родових козаків.

Хронологічні межі охоплюють події початку ХХ ст. (до революційних зрушень 1917 р.) в Російській імперії.

Перш ніж почати розгляд визначеного питання, підкреслюємо: козацькі військові традиції ми розрізняємо як індивідуальне бойове мистецтво козаків і військове мистецтво козацьких військових формувань. При цьому потрібно чітко усвідомлювати їхній взаємозв'язок і

відповідний взаємовплив. Оволодіння названими складовими козацької військової спадщини передбачало відповідний вишкіл як індивідуальний, так і колективний. Щодо забезпечення цього процесу, варто підкреслити, що відповідальність за його виконання покладалась на відповідні козацькі військові інститути, які функціонували в Російській імперії як на рівні окремих козацьких військ, так і на загально-імперському військовому рівні (загальний контроль, розробка чи прийняття відповідних нормативних актів, фінансування тих чи інших проектів).

Такий стан речей обумовлював існування загальних стандартів вишколу козаків з метою оволодіти початковим рівнем індивідуального козацького мистецтва та його подальшим включенням до загальних навчань колективного військового мистецтва (тактичні дії козацьких підрозділів та частин на театрі бойових дій).

Варто підкреслити і те, що законодавчі і відповідні нормативні акти чітко регламентували мінімальний загально-козацький рівень як бойового (індивідуального) мистецтва, так і військового (колективного) мистецтва.

Інакше кажучи, загально-державна військова система Російської імперії виступала гарантом відтворення узагальненого початкового рівня козацького бойового та військового мистецтва в козацькому середовищі.

Однак, не треба відкидати вагу індивідуальних особливостей та родинних військових традицій, що передавались не через систему державно-козацького вишколу, а від батька (чи родичів або сусідів) до сина.

Стосовно державного вишколу козаків слід визначити дві основні форми:

1 – строкова служба у постійних діючих частинах, де відбувався систематичний щоденний вишкіл;

2 – щорічні вишкільні табори у котрих здійснювалась підготовка до строкової служби у дієвих частинах малолітніх козаків та відповідний вишкіл тих козаків, що перебували у пільгових частинах⁸.

Вагомість другої форми козацького військового вишколу обумовлюється не лише багаточисельністю тих категорій козаків, що потрапляли до цих таборів, але і тим, що тут вишкіл здійснювався виключно під впливом відповідного козацького війська. Важливим було і те, що вишкіл здійснювали старшини та інструктори із числа козаків, які також перебували у пільгових частинах чи у запасі.

Як бачимо, це був вияв самодостатності окремого козацького війська у царині підтримки боєздатності особового складу.

Варто підкреслити і те, що до цих таборів закликалися і ті козаки, які, згідно законодавства, (через родинні, майнові чи освітні причини) звільнялись від обов'язкової служби у дієвих стройових частинах. Інакше кажучи, щорічний таборовий вишкіл козаків відігравав системотворче значення у царині збереження та розвитку козацького бойового та військового вишколу. При цьому слід підкреслити, що він все ж був зорієнтований на вияв узагальнено-початкового рівня цих видів козацького мистецтва.

Організація козацького вишколу у відповідних таборах з 12 червня 1909 р. стала головною для всіх категорій козацького служилого стану, бо вишкіл малолітніх козаків підготовчого розряду також перенесли зі станиць до таборів⁹.

Згідно “Устава о воинской повинности”, прийнятого у 1915 р., служилий склад козацького військового стану підлягав обліку з 20 річного віку до 38 річного і дорівнював 18 рокам (для уральських козаків – 22).

Малолітніми козаками вважались козаки 20 річного віку, що впродовж 1 року перебували у підготовчому розряді¹⁰. Далі, протягом 12 років, козаки рахувались у стройовому розряді. Під час цього терміну козаки перебували на діючій службі або у пільгових частинах. До останніх частин зараховували не лише після відбування обов'язкової дієвої служби, але і тих, хто відразу отримував право на пільгу через родинні або майнові причини, про що йшлося у ст. 547 військового статуту¹¹.

Обсяг часу, що його козаки мали проводити у вишкільних таборах та періодичність перебування у них визначалися відповідним розпорядженням військової ради, затвердженим імператором 22 січня 1909 р.¹² Так, малолітків, що мали йти до кінних підрозділів, закликали на 3 тижні, а пільговиків – на 4 тижні. Козаків пільгових частин молодшого віку закликали у перші 3 роки щорічно на 4 тижні. Козаків кіннотників пільгових частин 2 черги закликали 1 раз у 2 роки на 4 тижні. Козаків-пластунів Кубанського Козацького Війська закликали до вишкільних таборів 2 рази в 3 роки на 3 тижні. Козаків-артилеристів закликали 1 раз в 2 роки на 4 тижні.

Зазначені терміни і періодичність проходження вишколу у учбових козацьких таборах засвідчували чіткість і важливість такої форми військового вишколу.

Наступним кроком у запровадженні учбових зборів для козацького вишколу стала розробка в 1910 р. проекту “Наставление для ведения занятий с казаками, собираемыми в учебных лагерях”, котрий, після

доопрацювання, був оголошений 1 вересня 1911р. військовим міністром під назвою “Наставление для ведения занятий с казаками в учебных сборах”¹³.

Відповідно “Наставления” під час таборового вишколу відбувалось поєднання індивідуального і колективного навчання козаків. Важливим було і те, що у таборах вишкіл був диференційованим:

- 1 – для офіцерів(старшин) та урядників(підстаршин);
- 2 – для козаків II-гої черги;
- 3 – для 4 молодших років;
- 4 – для козаків-малоліток¹⁴.

Такий підхід є цілком логічним, бо забезпечував можливість вишколу відповідно до стану фізичної і бойової готовності козаків.

Так, для козаків підготовчого розряду (малоліток) головним була індивідуальна підготовка, що мала бути суттєвим підмурівком для строкової служби у полках I-ої черги.

Козаки молодших років мали поглибити попередні вміння і знання, що виявлялись у паритеті індивідуального і колективного вишколу.

Для козаків II-ої черги (старшого віку) головну увагу приділяли вишколу колективному, що мав військово-прикладний характер.

Відносно офіцерів, слід зазначити, що значну увагу надавали теоретичним навчанням та вмінню ними особисто подавати приклад в усіх видах військового і бойового навчання (це стосується і урядників).

Такі підходи є цілком виправданими, бо забезпечували максимальну продуктивність таборових занять для всіх категорій козацького службового стану.

Заняття у таборі були дуже інтенсивними і щоденно дорівнювали 6 годинам (3 до обіду і 3 після)¹⁵.

Важливо відзначити, що у таборовому вишколі визначальним було розвинути особисті здібності і не лише за рахунок машинальних дій, але і шляхом розвитку свідомості, творчості і рішучості (навіть покарання мали отримуватись перш за все за нерішучість, а не помилки у діях)¹⁶.

Керівництво таборів зобов'язувалось всіляко сприяти розвитку у козаків хвацькості, зухвалості та звитяжності.

Під час таборів відбувалось вишколення з таких військово-мистецьких дисциплін:

- А. Кінні навчання.
- Б. Володіння холодною зброєю.
- В. Навчання у стрільбах.

- Г. Джигітовка.
- Д. Навчання у пішому строю.
- Є. Гімнастика.
- Ж. Вивчання статутних вимог та службової інформації¹⁷.

Такий підбір дисциплін забезпечував повноцінний вишкіл козака-воїна в індивідуальному прикладному бойовому мистецтві та сприяв оволодінню прийомами і навичками загально-військового характеру. Відповідно до цього здійснювалось поєднання індивідуальних і колективних навчань, що виявляли взаємозв'язок між бойовими і військовими мистецтвами.

Варто підкреслити: під час вишколу з однієї і тієї ж дисципліни козаки отримували (відшліфовували) як індивідуальне бойове мистецтво, так і колективні військово-мистецькі дії.

Індивідуальне козацьке бойове мистецтво найяскравіше виявлялось у кінних частинах, для котрих домінуюче значення мали особливі навички і вміння вести бій у кінному строю за допомогою холодної зброї: шашка, піка та кінджал (для кубанських і терських козаків). Задля цього козаки вишколювались у володінні конем та холодною зброєю.

Домінуюче значення бойового мистецтва з холодною зброєю чітко окреслювалось не лише тим, що в учбових зборах на нього виділялось до третини всього навчального часу (з 7 дисциплін)¹⁸, але і тим, що володіння конем розглядалося в якості засобу пересування до мети (об'єкта), де і відбувалось зіткнення-бій за допомогою зброї.

Варто підкреслити і те, що козаків навчали володінню холодною зброєю спочатку у пішому строю, а вже потім – верхи (і не лише для напрацювання бойових прийомів з шашкою і пікою у більш зручному положенні, але і для здійснення бою, в разі потреби, у пішому строю за допомогою холодної зброї)¹⁹.

Цю думку підтверджуємо тим фактом, що на вишкіл у володінні холодною зброєю (кінжал – виключно у пішому строю) пішки відводилось більше часу ніж на коні (55–65% в залежності від вікової групи).

Володіння холодною зброєю передбачало відпрацювання наступних прийомів у пішому, а згодом кінному (на всіх алюрах) строях:

- А. Шашкою виконували 2 рублячих удара і 1 колючий.
- Б. Кінжалом наносили лише колючі удари і тільки у пішому строю (Кавказькі козацькі війська: Кубанське і Терське).
- В. Пікою виконували 6 ударів і кілька кіл та підкидань²⁰.

Під час напрацювання ударних дій холодною зброєю в якості мішеней використовували: Опудала, Глину та Лозу.

Специфічною рисою особливого вишколу козака була Джигітовка, що не лише сприяла розвитку фізичної сили та верткості, але і дозволяла напрацювати низку елементів захисту від ударів холодною зброєю та пострілів з ручної вогнепальної зброї.

Стрілкові навчання теж відігравали важливе значення у вишколі козаків, але носили загальновійськовий характер, а тому лише частково сприяли відшліфуванню специфічного козацького бойового і військового мистецтва. Це ж стосується гімнастики і статутних занять.

Отже, сутністю козацького індивідуального бойового мистецтва, що є підмурівком загально-військового мистецтва, на той час було володіння холодною зброєю у пішому та кінному ладах.

Варто підкреслити, що у козацьких військах під час таборових зборів забезпечувався загальний початковий рівень володіння та підтримки індивідуального бойового мистецтва. Гарантом цього було відповідне козацьке військо та російські військові структури, що здійснювали контроль за діяльністю козацьких формувань. Параметри цього мистецтва чітко регламентувались відповідними настановами, але, поряд із цим, багато у чому залежали від індивідуально-родових та специфічних особливостей козацьких військ.

Також слід наголосити на тому, що регламентувався мінімальний рівень бойового мистецтва, а подальше бойове вдосконалення залежало від особливих та середовищних пріоритетів і всіляко заохочувалось, навіть, у таборових зборах.

Відносно напрацювань колективних військово-мистецьких дій під час учбових зборів, то тут визначалось кілька рівнів: взвод, сотня, полк (для козаків підготовчого розряду домінував індивідуальний вишкіл і припускались заняття на рівні взводу лише під час напрацювання кінної їзди)²¹.

Головним завданням колективних занять було напрацювання тактичних і оперативних дій відповідними підрозділами і частинами для використання під час реального військового конфлікту.

Так, на рівні взводу відпрацьовувалось:

- А. Кінний стрій (посадка і спішування, побудова колон, утворення і маневри лавою, рубка і фланкування строєм, батування коней);
- Б. Піший стрій (утворення розстрільні, пересування на полі бою, стрілецький бій, удар в шашки чи піки)

На рівні сотні відпрацьовували:

- А. Кінний порядок (єдність сотні в русі і маневруванні від рисі до чвалу; атака в “лаві”; дія сотні проти сотні під час маневру; сторожова і

роз'їздна служба на відстані до 5-ти верст; атака на піхоту, артилерію та кінноту).

– Б. Піший порядок (володіння всіма видами індивідуальної зброї; наступ, охоплення і відступ сотні на сотню)²³ .

Вишколення полку передбачало:

– А. Кінний порядок (Полкова лава; Побудова “вентеря”, розгортання в колони з маршу, заманювання на кінну засідку і т.і.).

– Б. Піший порядок (Охоплення, наступ, відступ, оборона, сторожова служба, “бій” дивізіону проти дивізіону і т.і.).

– В. Змішаний лад (взаємодії кінних і піших підрозділів під час тактичних дій на полі бою)²⁴ .

Підсумком вишколу з військового мистецтва мав бути добовий маневр під час котрого полки мали з відстані 40-а верст провести повноцінне розвідування, сторожову службу, маневрування і на завершення – зустрічний бій.

Таке навчання дозволяло виявити реальний стан військового мистецтва козацьких частин і відділів та одночасно підтвердити рівень індивідуального бойового мистецтва козаків. Це і було головним призначенням як козацького війська, так і окремого козака-воїна.

Діяльність козацьких підрозділів у бойовій ситуації вимагала функціонування допоміжних служб: кулеметників і саперів. Для забезпечення вишколу цих підрозділів чи посадовців, у таборах передбачалось²⁵ навчання козаків і урядників основам діяльності цього спрямування .

Окреме місце посідав вишкіл старшин (офіцерів) та підстаршин (урядників), котрі мали кілька надурочних занять.

Урядники додатково вишколювались з: індивідуальної їзди верхи; володіння холодною зброєю; джигітування; стрільби верхи; інструкторської діяльності та керування взводом²⁶ .

Офіцери посилено вишколювались з: індивідуальної верхової їзди; володіння холодною зброєю; виконання²⁷ обов'язків командира підрозділа; знання програм, настанов та статутів .

Для такого поглибленого вишколу виділявся додатковий час, що обраховувався для урядників в 20 годин, а для офіцерів – 36 годин на 1 місяць таборового вишколу. Очевидно, що офіцери і урядники під час таборових навчань отримували можливість для вдосконалення своїх функціональних обов'язків і мали бути належним чином до цього підготовлені.

Такий підхід є цілком виправданим, бо саме на офіцерів і урядників було покладено відповідальність не лише за таборовий вишкіл особового

складу козацьких підрозділів, але і за виконання відповідних посадових обов'язків на випадок збройного конфлікту.

Окремо потрібно звернути увагу на те, що серед урядників і офіцерів обов'язково були випускники "Офіцерської кавалерійської школи". Вони (особливо урядники-інструктори) були майстрами бойового мистецтва і відповідали за поглиблення відповідного вишколу не лише серед особового складу, але і серед старшин козацьких підрозділів²⁸.

Варто зазначити і те, що згідно настанови про учбові збори, керівний склад мав утримуватись від висловів, що могли образити особисту гідність особового складу²⁹. Такий факт зайвий раз підкреслює особливість відносин між старшинами і простими козаками.

Окреме місце в учбових зборах відводилось ознайомленню з військовим законодавством: Статут Польової Служби; Статут Внутрішньої Служби; Дисциплінарний Статут; Статут Гарнізонної Служби; Історія Козацького Війська; Загальна інформація (про: імператора і наслідника Російської імперії, присягу, прапор, начальника табору, командирів полку і сотні)³⁰.

Таким чином, система щорічних козацьких учбових зборів передбачала повноцінний військовий вишкіл козаків, що було основною функцією військово-служилого козацького стану. Цей вишкіл проводився комплексно і диференційовано, що дозволяло не лише підтримувати, але і поглиблювати фахові навички і вміння козаків.

Цілком позитивним був той факт, що вишкіл одночасно проводився як для старшин і урядників, так і козаків, котрими перші весь час керували і опікувались. Це сприяло збереженню міцних зв'язків між командним і особовим складом козацьких формувань.

Періодичність вишколу сприяла збереженню відчуття військової окремішності козацького стану.

Поряд із цим, учбові збори забезпечували фіксацію мінімального рівня козацького бойового мистецтва, що постійно відтворювався серед широкого козацького загалу і одночасно сприяли створенню умов для його індивідуального поглиблення і вдосконалення.

Табори сприяли ще й тому, що козаки пільгових строків мали можливість не лише відновити навички військового мистецтва, але і отримати нові вміння військово-тактичного спрямування відповідно до новацій військової справи.

Отже, козацькі учбові збори забезпечували збереження високого рівня боєздатності козацьких військ і індивідуального козацького

бойового мистецтва, що суттєво вирізняли козацтво від решти населення Російської імперії. За рахунок цього, козацтво і надалі залишалось хранителем і продовжувачем давньої військової спадщини.

Стосовно кубанських і частково донських та терських козаків українського походження ми маємо підстави стверджувати, що вони зберігали власне українську козацько-лицарську традицію.

Безумовно, козацький таборовий вишкіл є хоча і важливою, але однією зі складових загального козацького військово-мистецького вишколення початку ХХ ст.

Дослідження проблеми збереження та відродження військових традицій українського козацтва цієї доби потребує подальших розробок і доопрацювань.

Наголосимо, досвід і зміст козацького вишколу зазначеного періоду має стояти у пригоді сучасному козацькому рухові, щоб співставити своє розуміння сутності козацької спадщини з її реальним виявом на початку ХХ ст.

Варто відзначити і те, що досвід організації козацьких таборових вишколів може бути використаним і сучасними Збройними Силами України.

Анотація

В даній статті розкривається питання ролі та місця центрів вишколу з козацького військового та бойового мистецтва початку ХХ ст.

¹ Білий Д. Малиновий клин. – К., 1994. – С. 20-29.

² Задунайський В. Українські козацько-лицарські традиції в Наддніпрянській армії УНР (1917-1919 рр.) // Схід. – 2001. – № 3. – С. 60-62.

³ Донские Казаки и государственная служба. – Ростов-на-Дону, 2001. – 558 с. Очерк традиционной культуры казачеств России / под ред. Н. Бондаря. – Москва-Краснодар, 2002. – Т. 1. – 590 с.

⁴ Історія Українського Війська. – К., 1993. – Т. 2. – С. 378-381.

⁵ Пархоменко В. Українські військові формування П. Скоропадського на Півдні України у 1918 році // Історія України: маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – Вик. 7. – К., 1999. – С. 98-101.; Турченко Г. Вільне Козацтво // Українське Козацтво. Мала енциклопедія. – Київ-Запоріжжя, 2002. – С. 76-77.

⁶ Пилат В. Бойовий Гопак. – Львів, 1994. – 281 с.; Ерашов В. Задунайський В. Посobie по казачьему боевому искусству. – Ростов-на-Дону, 2003. – 145 с.

⁷ Задунайський В. Вплив українських військово-лицарських традицій на козацький устрій минулих часів і сьогодення // Схід. – 2001. – № 4. – С. 57-60.; Вплив козацьких військових традицій на становлення Збройних Сил Української Держави Гетьмана П.

- Скоропадського / Історичні і політологічні дослідження. – Донецький Національний Університет. – 2003. – № 3-4. – С. 98-104.
- ⁸ Устав о воинской повинности. – Петроград, 1915. – С. 139-141.
- ⁹ Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1912. – Собр. III. – Т. XXIX. – С. 479.
- ¹⁰ Устав о воинской повинности. – Вказ. праця. – С. 139.
- ¹¹ Там само. – С. 145.
- ¹² Полное собрание законов Российской империи. – Вказ. праця. – С. 216-217.
- ¹³ Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем сенате. – СПб., 1911. – От. 1. – С. 2455-2495.
- ¹⁴ Там само. – С. 2455-2460.
- ¹⁵ Там само. – С. 2486-2490.
- ¹⁶ Там само. – С. 2457.
- ¹⁷ Там само. – С. 2473-2477.
- ¹⁸ Там само. – С. 2492-2495.
- ¹⁹ Там само. – С. 2464-2465.
- ²⁰ Там само. – С. 2476, 2483-2484.
- ²¹ Там само. – С. 2472.
- ²² Там само. – С. 2474, 2476, 2484.
- ²³ Там само. – С. 2460, 2464, 2474.
- ²⁴ Там само. – С. 2460, 2462, 2475, 2476.
- ²⁵ Там само. – С. 2475, 2477.
- ²⁶ Там само. – С. 2477.
- ²⁷ Там само. – С. 2477, 2479.
- ²⁸ Приказы по Военному Ведомству. – СПб, 1998. – С. 481-488.
- ²⁹ Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правит. сенате. – Вказ. праця. – С. 2458.
- ³⁰ Там само. – С. 2477.